

De kerk van Beerta

DOOR DE OPRUKKENDE DOLLARD WEKEN DE INWONERS VAN BEERTA IN DE VIJFTIENDE EEUW UIT NAAR HOGERE GRONDEN EN BOUWDEN DAAR IN 1506 EEN NIEUWE KERK. HET WAS EEN INDRUKWEKKENDE RUIMTE MET STENEN GEWELVEN, DIE IN DE LOOP DER TIJD ENKELE ZWARE VERLIEZEN LEED.

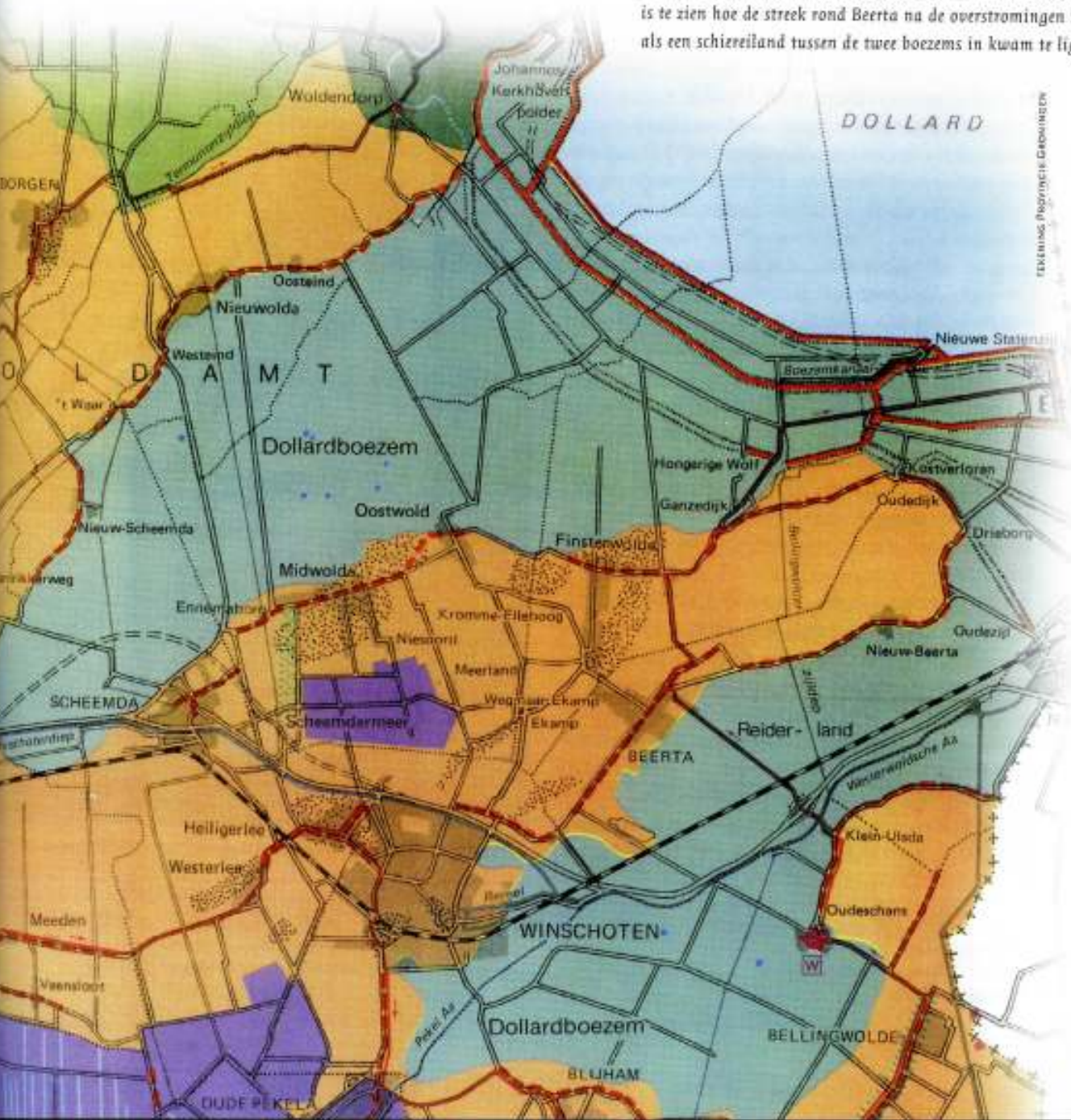
zijde afgesloten wordt door een dijk tussen Termuntenzijl en Nieuw Statenzijl. Deze dijk is echter het sluitstuk van een lange strijd tegen het water, waarbij telkens door inpolderingen land op de zee werd teruggewonnen. Oorspronkelijk was een groot deel van de huidige Dollard nog land, waarin dorpen en enkele kloosters lagen. In de veertiende en vijftiende eeuw ging door stormvloed veel land verloren. Mogelijk moet men 1375 zien als het jaar waarin de ramp is begonnen.¹ Steeds weer deden zich over-

De Dollard als waterwolf

Wij kennen de Dollard als een inham van de Noordzee tussen Groningen en Oost-Friesland, die aan de Groninger

1 I.K. de Cock, 'De waterstaat. De middeleeuwen', in: W.J. Formisma e.a. (red.), *Historie van Groningen. Stad en Land*, Groningen 1976, p. 593-612, hier p. 610.

1 Kaart van het Oldambt, ingedeeld naar landschapstypen. Duidelijk is te zien hoe de streek rond Beerta na de overstromingen van de Dollard als een schiereiland tussen de twee boezems in kwam te liggen

stromingen voor. In 1454 legden de bewoners van Oost-Groningen een dijk aan van Palmar naar Finsterwolde, maar die bezweek in 1507. Palmar was een premonstrantenser klooster in Reiderland, ten noordoosten van Termunten. Het had dikwijls te lijden van waterfloeden. In 1447 moesten de monniken het verlaten en de gebouwen prijs geven aan de golven. De Punt van Reide is genoemd naar de dorpen Ooster- en Westerreide die in de vijftiende ook verdrongen in de Dollard.

Bij de grote waterloed van 1507 drong de zee diep het land binnen en maakte inhammen ter weerszijden van de zandrug die de kern vormt van het huidige Oldambt. Die vormde daardoor voortaan een schiereiland tussen de westelijke en oostelijke Dollardboezem. De noordwestelijke oever liep van Scheemda via Midwolda en Oostwold naar Finsterwolde, de zuidoostelijke van Winschoten via Beerta naar Nieuw-Beerta. Verschillende dorpen waren door de steeds verder opdringende Dollard gedwongen naar hoger gelegen gronden te verhuizen. Ze moesten dan ook een nieuwe kerk bouwen en zo verrezen in dit gebied rond 1500 verschillende laatgotische kerken. Zo ook in Beerta.

De verdwenen kerk van Ulsda

De kerk van Beerta is deels opgebouwd met afbraaksteen. Die is vooral afkomstig van de vroegere kerk van Ulsda, een dorp ten oosten van Beerta dat door overstromingen van de Dollard op een eiland was komen te liggen. Het had een kerk met een grote en een kleine toren, die in 1280 van een 'heilichdoem' was voorzien.² Mogelijk wordt hiermee de bouw van een (nieuw?) koor bedoeld. Door de voortdurende waterfloeden was het leven in Ulsda in het midden van de vijftiende eeuw al bijna niet meer mogelijk en kon de parochie niet meer blijven bestaan. In 1462 werd de parochie door de bisschop van Osnabrück bij die van Beerta ingelijfd. De inwoners van Ulsda moesten voortaan op hoogtijdagen hun offergeld naar Beerta brengen, 'hoer kinder aldaer laten dopen, hoer doeden begraven'.³ Het beeld van Sint-Lambertus, waarschijnlijk de patroonheilige, werd met de kerksieraden overgebracht naar Beerta. De pastoor van Ulsda werd hulp priester in Beerta.⁴

De kerk van Ulsda raakte na de verhuizing van de parochie in verval. In 1504 stond er nog een halve muur. Hierover ontstond ruzie tussen de inwoners van Beerta en die van Bellingwolde. Beiden maakten aanspraak op de steen van Ulsda om die te kunnen gebruiken voor de herbouw van hun eigen kerk. Beerta trok aan het langste eind, want dit dorp kreeg de halve muur en de grote toren. Bellingwolde moest tevreden zijn met de kleine toren.⁵ In de muren van de kerk in Beerta zijn stukken tufsteen verwerkt. Mogelijk stammen die nog van de kerk in Ulsda.

Eindfase van de gotiek

Onbetwist hoogtepunt van de middeleeuwse kerkbouw in Groningen is de romano-gotiek. Na de indrukwekkende kerkbouw-hausse tussen 1225 en 1350 kwam in Groningen in de veertiende eeuw de gotiek slechts aarzelend op gang. In de vijftiende eeuw is meer bouwactiviteit in Groningen te bespeuren. Er verrezen enkele laatgotische kerken die zich kenmerken door brede hoge steunberen, die noodzakelijk waren als steun voor de kruisgewelven waarmee het interieur werd overdekt. Topstukken van de gotiek in Groningen zijn de koorpartijen van de Martini- en de Der Aa-kerk en die in Loppersum. Complete gotische kerken verrezen in o.a. in Middelstum, Ter Apel en Pieterburen. Op zich mooie gebouwen, maar niet kenmerkend voor Groningen en zonder de eigen uitstraling van de romano-gotiek. Tot die categorie horen ook enige kerken die in het begin van de zestiende eeuw rond de Dollard werden gebouwd, nadat hun voorgangers door het water opgegeven moesten worden. Dit betreft Beerta (1506), Scheemda (1515) en Bellingwolde (1527).

2 De west- en zuidzijde van de kerk met schiefgezakte grafstenen

2 A.J. Smith, 'Het eiland Ulsda', in: *Groningsche Volksalmanak*, 1963, p. 196-224, hier p. 200.

3 Smith, 'Het eiland Ulsda', p. 220.

4 Smith, 'Het eiland Ulsda', p. 204.

5 Smith, 'Het eiland Ulsda', p. 208.

3 Gedenksteen voor de bouw van de kerk in 1506

De kerk van Beerta

De bouw van de kerk in Beerta begon in 1506 volgens een gedenksteen met de tekst: "[D]o als me schref M IIIII VI de ... ert lecht erste stein up ... dach na Su(n)t Marcus".⁶ Het werd een eenbeukig gebouw met een rechtgesloten koor. De lengte is 33,80 m. De muren zijn ingedeeld in zes traveeën. Deze hebben aan de zuidzijde elk een hoog spitsboogvenster tussen smalle lisenen. Het westelijke venster is gedicht, waarschijnlijk toen hier een orgelgalerij werd geplaatst. De noordgevel was oorspronkelijk waarschijnlijk geheel gesloten. In 1847 heeft men hier twee spitsboogvensters ingezet naar het model van die aan de zuidzijde. In 1861 werden er nog twee aan toegevoegd.⁷ Bij de restauratie van 1956-1961 zijn alle vier gedicht, mede om kou en vochtdoorslag tegen te gaan. Er zijn enkele verwijzingen naar Laurentius, maar zeer waarschijnlijk was de kerk gewijd aan Bartholomeüs.⁸

De kerk had oorspronkelijk stenen gewelven. Op zondag 3 augustus 1783 dreigden die in te storten tijdens de kerkdienst, dit tot grote schrik van de kerkgangers, zoals blijkt uit de notulen van de kerkvoogdij. "Alsoo genoegsaem bekend is dat onse kercke op sondag in den jaere den 3 aavgustij 1783 en dat wel opmerkelijk is juist in het midden van de predickdienst is begonnen te breeken door steenen of te vallen, waardoor bijna elk ontstelt wierde en harde liep om sijn leven te bergen; en juist dat huys daer onse sielen kunnen geredt worden van den ewigen doot. Wat moesten wij niet voor dat huys over te hebben om in het vervolg daer veilig te wesen, om daer het Woort des Levens te hooren".⁹ De kerkvoogdij besloot om de gewelven niet te herstellen, maar om ze uit te breken en te vervangen door een houten zoldering. Herstel was blijkbaar te duur en te risicovol. Ook werden de topgevels aan de oost- en

westzijde afgebroken en vervangen door een schilddak.

De afbraak van de gewelven en de topgevels heeft de architectuur van de kerk sterk aangetast.

De kerk heeft drie rondbogige natuurstenen poortjes: in de westmuur en in de tweede travee van de noord- en de zuidmuur. Die aan de noordzijde is gedicht, maar de zuidelijke is bij de restauratie in oude staat hersteld. De sluitsteen van de laatste is wegens de documentaire waarde aan de binnenzijde van de kerk in de muur gemetseld. Deze steen bezit een ingehakt wijdingskruisje. Daaronder was voorheen een roodgeverfde band, waarin een kruisje met rode aardverf, zichtbaar. Het is volgens De Vrieze niet uitgesloten dat de gehele zandstenen omlijsting van de ingang vroeger rood geverfd was. Bij de restauratie vond men een gedicht poortje in de tweede travee uit het oosten, zowel aan de noord- als aan de zuidzijde. Ze zijn niet heropend.

In de oostwand zijn drie spaarnissen aangebracht. Het is verleidelijk om te filosoferen over een gebruiksfunctie van die nissen bij de inrichting van het koor in de katholieke tijd, maar daarover is niets met zekerheid te zeggen. De suggestie van De Vrieze dat ze mogelijk beelden hebben bevat, is onjuist.¹⁰ Die zouden dan immers grotendeels achter het altaar gestaan hebben. De nissen zijn waarschijnlijk alleen een decoratief element in de muur, waarmee men ook nog stenen uitspaarde. In de noordmuur van het koor is de omtrek van een nisje aangegeven, mogelijk de vroegere sacramentsnis. De twee grote platen rode natuursteen vóór de zuidelijke ingang zijn waarschijnlijk de voormalige altaarstenen.

De toren is een vlakopgaand bouwwerk met een piramidiaal dak, bekroond door een open spitsje. Hij werd gebouwd in 1806 en staat op enige afstand ten zuidwesten van de kerk.

6 P.L. de Vrieze, 'De restauratie der hervormde kerk te Beerta', in: *Groninger Volksalmanak*, 1903, pp. 137-161, hier p. 147.

7 De Vrieze, 'De restauratie der hervormde kerk te Beerta', p. 149.

8 De Vrieze, 'De restauratie der hervormde kerk te Beerta', p. 142v.

9 De Vrieze, 'De restauratie der hervormde kerk te Beerta', p. 159.

10 De Vrieze, 'De restauratie der hervormde kerk te Beerta', p. 154.

4 Interieur van de kerk naar het westen voor de restauratie

Rampzalige herinrichting

Tot de restauratie stond de preekstoel tegen de zuidmuur, en wel in het midden. Dat betekende dat een kerk een volledige dwarsinrichting had met de kerkgangers aan weerskanten van de kansel. Bij de restauratie is die inrichting op voorstel van architect De Vrieze geheel veranderd. De preekstoel verschoof naar het oosten en staat nu op de grens van koor en schip. De kerk kreeg zo een lengte-inrichting waarbij de blikrichting geheel gericht is naar het oosten. Volgens de opvattingen van veel architecten en mensen bij Monumentenzorg in het midden van de vorige eeuw hoorde dat ook zo te zijn bij een middeleeuwse kerk. Daarnaast vonden diverse theologen in die tijd dat een protestantse gemeente op de avondmaalstafel als symbool van het sacrament gericht moet zijn, en niet op de preekstoel als symbool van het Woord. Dus bij voorkeur aan het einde van de ruimte een tafel in een verhoogd koor. Ook De Vrieze deelde deze opvattingen en hij merkte verder nog op dat een predikant liefst alle kerkgangers recht voor zich heeft en niet aan twee zijden.¹¹

Naast de wijziging van de blikrichting werd het beeld van de inrichting sterk veranderd doordat de banken geheel werden vervangen door stoelen. Het is merkwaardig dat De Vrieze in zijn uitvoerige beschrijving van de restauratie geen reden noemt van deze ingrijpende verandering. Mogelijk vond men het herstel van de banken te duur of gaf men de voorkeur aan een flexibele inrichting. Wat

5 Interieur van de kerk naar het oosten na de restauratie

de reden ook moge zijn, de verwijdering van de banken betekende een ernstige aantasting van het interieur van de kerk, ondanks het feit dat de banken niet van eikenhout waren. Hier ging een monumentale inrichting totaal verloren en in dit opzicht was de restauratie rampzalig. Het eikenhouten balustradehek uit 1637 van de galerij in het koor staat nu in het westen van de kerk. De preekstoel verschoof van de zuid- naar de noordzijde, opdat de kerkgangers geen last zouden hebben van zonlicht.

Meubilair, koperwerk, avondmaalszilver en klokken

De statige preekstoelkuip werd in 1625 gemaakt door Johan Berentz, kistenmaker in Groningen. Hij heeft renaissance-ornamenten met geblokte boogpanelen. Het grote klankbord werd in 1783 aangebracht, het jaar waarin de stenen gewelven werden vervangen.

In het koor staat naast de nieuwe avondmaalstafel een leze-naar uit de negentiende eeuw, versierd met aardig snijwerk. Hij heeft een voorganger gehad, want een post in het rekeningenboek van de kerkvoogdij op 22 april 1639 luidt: "Uthgegeven an m. Hendrick Cijstemacker vor een pullemt (= lezenaar) ijn unse kercke dar de neye bijbell up licht 2 daalder, 4 stuiver". Terecht merkt De Vrieze op dat deze lezenaar kennelijk bestemd was voor de Statenvertaling van de bijbel die in 1637 verscheen.¹²

Het orgel werd in 1862 vervaardigd door de bekende Gro-

11 De Vrieze, 'De restauratie der hervormde kerk te Beerta', p. 150v, en 157.

12 De Vrieze, 'De restauratie der hervormde kerk te Beerta', p. 155.

6 De fraaie preekstoel uit 1625

ninger orgelbouwer Petrus van Oeckelen en in 1961 hersteld door Mense Ruiter.¹³ Het wordt in het midden bekroond door een grote vergulde zwaan met een vleugelwijdte van meer dan twee meter. Op beide zijtorens prijkt een groep muziekinstrumenten.

De kerk bezit twee koperen schalen die bij de restauratie van functie zijn verwisseld. De ene schaal was met een smeedijzeren arm aan de preekstoel bevestigd en diende als doopschaal. De arm is nu bij de deur aan de muur vastgemaakt en het bekken werd collecteschaal. De andere schaal rust op een smeedijzeren stander. Dit was de collecteschaal en deze doet nu dienst als doopvont. De smeedijzeren arm en stander zijn zeventiende-eeuws. De 14 koperen kandelaars die voorheen op de banken stonden, zijn herplaatst op smeedijzeren armen aan de muren. Eén kandelaar bleek bij de lezenaar te horen. Bij de kerk horen vier zilveren avondmaalsbekers, daterend uit 1791, 1825 en 1865 (2x). Ze hebben alleen opschriften en geen voorstellingen. Verder zijn er een tinnen schenkan uit 1791 en twee tinnen schotels met de inscriptie: 'Tiatien Nankens Geeft deze schottels an de armen in de Beerta. Anno 1671'.¹⁴ In de toren hangen twee klokken uit 1955. Zij vervingen de oude klokken die in de oorlog werden geroofd. De grote klok dateerde uit 1659 en de kleine uit 1814.¹⁵

Grafstenen

In en rond de kerk liggen en staan verscheidene oude grafstenen. Pathuis beschrijft er 46 die van vóór 1814 dateren.¹⁶ In de kerk liggen 13 stenen, de oudste van 1623 en de

7 De klokkentoren staat los naast de kerk

jongste van 1817. Ze dekken niet meer het oorspronkelijke graf, want ze zijn meermalen verplaatst en liggen nu bijeen aan de oostzijde van het koor. Sommige stenen zijn sterk afgesleten, maar andere hebben nog hun oude pracht met opschrift en familiewapens. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de steen voor jonker Sebo Huninga uit 1661, bekend door zijn verdediging van de belangen van het Oldambt tegenover de stad Groningen. Uit 1682 dateert de steen voor ds. Wyncko Tonckens, "welcke elf jaren min 20 dagen leeraer in de oude Beerta is geweest". Op de steen van Andrees Jans Goldsmit uit 1719 staat dat hij de kerk 500 goudgulden naliet. Het is dan ook verwonderlijk dat hieraan toegevoegd is: "Het was agtinge, die hem raakte / doe hy de kerke dit gelt maakte".

De kerk is omgeven door een rustiek kerkhof dat zijn charme ontleent aan de opstelling en toestand van de grafstenen. Hier geen lange rijen naast elkaar, maar aangenaam chaotisch verspreid. Sommige zijn goed leesbaar maar de meeste zijn afgesleten of door mos bedekt. Van een aantal liggende stenen is een stuk afgebroken en staande hangen hier en daar scheef. Het is te hopen dat dit terrein in deze staat bewaard wordt en verschoond zal blijven van 'verfraaiing'.

Dr. Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost, 0511 - 544 141, r.steensma@kpnplanet.nl) maakt studie van oude kerken.

13 Zie voor de dispositie: *Het Groninger orgelbezit van Adorp tot Zijldijk. Deel III Oldambt/Westerwoldre*, Groningen 1994, p. 33.

14 J. Vinhuizen en G.A. Wumkes, *Het avondmaalszilver in de provincie Groningen*, Sneek 1913, p. 3.

15 M.D. Ozinga, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, dl. VI - *De provincie Groningen*, eerste stuk: Oost-Groningen, 's-Gravenhage 1940, p. 27.

16 A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814*, Assen/Amsterdam 1977, pp. 196-204.